

Etymologiaa maallikoille

Jaakko Häkkinen 15.12.2019

Moni maallikko (ei-kielitieteilijä) on kiinnostunut sanojen ja paikannimien alkuperästä, mutta ei tiedä, miten aihetta tutkitaan. Olen huomannut, että maallikoiden selitysten suurin ongelma liittyy äännevastaaviikisiin; sanan merkityksen tai paikannimen nimeämisperusteeseen osalta sen sijaan maalaisjärjellä pääsee jo pitkälle. Siksi keskityn tässä esittelyssä äännetasoon.

Etymologia on tieteenala, joka tutkii sanojen ja nimien alkuperää. Se on osa kokonaisuutta nimeltään historiallinen kielitiede. Sanan toinen merkitys on konkreettinen: yksittäisen sanan *etymologia* on sen alkuperän selitys. Etymologinen tieto kootaan etymologisiin sanakirjoihin (*Suomen kielen etymologinen sanakirja*, osat I-VII; *Suomen sanojen alkuperä*, osat 1-3; *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*) ja nimikirjoihin (*Suomalainen paikkanimikirja*; *Sukunimet*).

Kun sanalle tai nimelle etsitään lainaselitystä, tärkein kriteeri on äänteellinen vastaavuus. Se sisältää oikeastaan kolme erillistä tasoa:

- 1) Lainansaajakielen sanan äänteet on voitava selittää täsmällisesti lainanantajakielen sanan äänteistä.
- 2) Äännekorvausten on oltava uskottavia sekä foneettisesti että fonologisesti (kielten äännejärjestelmien kannalta).
- 3) Selityksessä on huomioitava kielten kehitys ennen ja jälkeen lainautumisen.

Ensimmäinen kohta tarkoittaa konkreettisesti sitä, että sanan oletetussa lainalähteessä pitää pääsääntöisesti olla yhtä monta äännettä kuin siinä sanassa, jonka alkuperää selitetään. Jos lainattaessa oletetaan tapahtuneen alkupe räisen äänteen katoaminen tai uuden äänteen ilmestyminen, se pitää selittää ja perustella kielen tunnettujen tai vutus- tai johtamisprosessien avulla.

Toinen kohta merkitsee sitä, että lähtöäänteestä on voitava uskottavasti tulla tuloääne. Toisin sanoen ään-teillä on oltava yhteisiä *foneettisia* piirteitä, ja niiden on tiedettävä voineen muuttua toisikseen tai tulla korva-tuiksi toisillaan tunnetuissa kielissä. Esimerkiksi eri kie-likuntien kielissä tiedetään sibilantin (*s*-mäinen äänne) muuttuneen usein *h*:ksi.

Myöhäiskantasuomessa *š (suhu-*s*) on muuttunut *h*:ksi, mikä nähdään vanhassa perintösanastossa siitä, että etäsukukielissä on säännöllisesti edelleen sibilantti vastaamassa (itämeren)suomen *h*:ta: suomen *hiiri* ~ mordvan *šejer* ~ komin *šjr* < *šijiri | suomen *jauhaa* ~ mordvan *jažams* ~ marin *jangəžem* < *janša-. Samoin kreikassa on indoeurooppalainen *s muuttunut *h:ksi. Nykyruotsissa on myös tapahtumassa muutos, jossa [š] (jota kirjakielessä merkitään yleensä äänneyhtymällä *sj*) on muuttumassa *h*:ksi. Osa murteista on muutoksessa pidemmällä kuin muut.

Sibilantit ja *h* ovat foneettisesti läheisiä äänteitä, koska ne ovat frikatiiveja eli hankausäänteitä: ne muodostetaan samanlaisella äänentuotto-prosessilla, jossa tuotetaan hankaushälyä ääntökanavassa. Artikulatorinen fonetiikka tutkii juuri ääntämistä ja äänentuottoa, kun taas akustinen fonetiikka tutkii kuulemiseen vaikuttavia havaintotodellisuuden ilmiöitä. Myös akustiselta kannalta eri frikatiiveissa käytetty hankaushäly on hyvin saman kuuloista.

Fonologia eli äännejärjestelmän taso huomioi sen, millaisia äänteitä kielissä on ja miten ne vastaavat tois-iaan. Eri kielissä on eri määrä laadultaan ja kestoaltaan erilaisia vokaaleja ja konsonantteja. Esimerkiksi viron kielessä on vokaali *õ* ([ɛ] eli taka-*e*), jollaista suomen kielessä ei ole. Siksi viroa opettelevat suomalaiset aluksi pyrkivät tunnistamaan tämän äänteen oman kieleemme äännejärjestelmän lävitse, ja moni ääntääkin sen aluksi *ö*:nä. Vokaaliavaruus on jaettu kielessä olevien vokaali-äänteiden välille, ja koska eri kielten vokaaliäänteiden rajat kulkevat eri kohdissa, eri kielten puhujat saattavat kuulla saman äänteen eri vokaalina.

Kielten äännejärjestelmät (myös rekonstruoitujen kantakielten!) on aina otettava huomioon sanan etymologiaa selvitetäessä.

Kolmas kohta merkitsee sitä, että äänteiden ei tarvitse olla nykytasolla foneettisesti läheisiä, kunhan oletettuun lainautumisaikaan äänteet olivat foneettisesti läheisiä. Esimerkiksi suomen *u* ei ole foneettisesti lähellä *k*:ta tai *g*:tä, mutta se saattaa silti lainasanoissa vastata lainanantajakielen *k*:ta tai *g*:tä. Tämä johtuu siitä, että muinaislänsisuomessa on tapahtunut sellainen äänne-muutos, että konsonantin edessä ollut **k* on vokaaliutunut *u*:ksi. Tämä kehitys voidaan todeta lähisukukielten ja lainanantajakielten perusteella:

suomen *kaula* ~ karjalan *kakla*

← baltin **kakla*-, vrt. liettuan *kaklas* 'kaula'

suomen *kaura* ~ karjalan *kakra*

← germaanin **hagra*-, vrt. ruotsin *havre*, mur-teissa *hagre*, *hagra* 'kaura'

Lainautumisaikaan siis kantasuomen **k*:lla on korvattu lainanantajakielten foneettisesti läheiset äänteet **k* ja **g*. Vasta myöhemmin tapahtui muutos näistä äänteistä foneettisesti kaukaisemmaksi äänneeksi **u*. Välivai-heena on ollut luultavimmin spirantti **ɣ*, joka lähestyy vokaaleja siinä, että tuotettu ääni on jatkuva eikä het-kellinen kuten vastaavassa klusiilissa *g*.

Jos nämä sanat olisi lainattu vasta muinaislänsisuo-men vaihetta myöhemmin, ne olisivat suomen kielessä-kin *k*:llisia kuten karjalassa: ***kakla*, ***kakra*. (** mer-kitsee spekulatiivista sanaa, * merkitsee rekonstruoitua sanaa.)

Esimerkki 1: sana *mesi*

Suomen sana *mesi* palautuu sukukielten perusteella kantaauralin asuun **meti*. Muun sanaston perusteella tiedetään, että kantasuomessa tapahtui *i:n* edellä alkuperäisen **t:n* muuttuminen *s:ksi* (välivaiheena oli **c* eli *[ts]*, joka on säilynyt etelävirossa). Tämä näkyy yhä sanojen sellaisissa taivutusmuodoissa, joissa konsonanttia seuraa jokin muu vokaali kuin *i*:

vesi : *veden* : *vetenä* | *mesi* : *meden* : *metenä* |
käsi : *käden* : *kätenä*

Jo kauan on tiedetty, että indoeurooppalaisissa kielissä esiintyy myös samannäköisiä sanoja samanlaisissa merkityksissä. Kantaindoeuroopassa olikin sana **méd^hu* 'hunaja, sima', josta polveutuu mm. englannin *mead* 'sima' ja ruotsin *mjöd* 'sima'. Kumpaan suuntaan sana sitten on lainattu – uralilaisilta indoeurooppalaisille vai päinvastoin? Tämän asian ratkaisemiseksi on katsottava, millaiset olivat kielten äännejärjestelmät.

Kantaauralin vokaalit:

	ETUVOKAALIT		TAKAVOKAALIT		JÄLKI-TAVUT
	Lavea	Pyöreä	Lavea	Pyöreä	
Suppea	i	ü [y]		u	i/ə
Puolisuppea	e		ɛ	o	
Väljä	ä		a		a

Kantaindoeuroopan vokaalit:

	ETUVOKAALIT		TAKAVOKAALIT		JÄLKI-TAVUT
	Lavea	Pyöreä	Lavea	Pyöreä	
Suppea	i			u	i u
Puolisuppea	e, ee			o, oo	o e
Väljä			(a)		(a)

Kantaindoeurooppaan aiemmin rekonstruoitu **a* rekonstruoidaan nyttemmin yleisesti **e:n* ja laryngaalin **h₂* yhtymäksi, mutta kielitypologisesti kieli ilman yhtäkään väljää vokaalia olisi hyvin erikoinen. Lisäksi on yksittäisiä sanoja, joihin voidaan rekonstruoida **a* siksi, että heitti todistaa niissä sekä **a:sta* että sananalkuisen **h₂n* puuttumisesta.

Vokaalijärjestelmistä näemme, että ensitavussa esiintyy **e* kummassakin kielessä, joten se ei auta rajaamaan lainasuuntaa. Toisen tavun vokaali sen sijaan auttaa: kummassakin kielessä oli **i*, joten jos sana olisi lainattu kantaauralista kantaindoeurooppaan, olisi äännekorvaus U **i* → IE **i*. Näinhän ei tässä sanassa ole. Sanassa on kantaindoeuroopassa toisessa tavussa **u*, eikä tätä äännettä ole ollut kantaauralisissa jälkitavussa, joten se olisi korvattu kielen ainoalla suppealla vokaalilla **i*. Juuri tällainen vastaavuus tässä sanassa esiintyykin.

Näin toisen tavun vokaalit todistavat, että sana on lainattu indoeurooppalaiselta puolelta kantaauraliin. Lisää todisteita saadaan konsonanteista.

Kummassakin kielessä oli **t*, joten mikäli sana olisi lainattu kantaauralista kantaindoeurooppaan, äännekorvaus olisi ollut U **t* → IE **t*. Näinhän ei tässä sanassa ole. Kantaindoeuroopan sanassa on **d^h*, eikä tällaista äännettä ollut kantaauralisissa, vaan se olisi korvattu siellä **t:llä*. Juuri tällainen vastaavuus tässä sanassa esiintyykin.

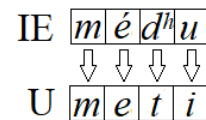
Kantaauralin konsonantit:

	Bilabiaalinen	Dentaalinen	Palataalinen	Postalveolaar.	Velaarinen
Klusiili/affr.	p	t	(ć)	č	k
Nasaali	m	n	ñ		ŋ
Sibilantti		s	š	ʃ	
Spirantti		ð	ð'		x
Lateraali		l			
Tremulantti		r			
Puolivokaali	w		j		

Kantaindoeuroopan konsonantit:

	Bilabiaalinen	Dentaalinen	Palataalinen	Labiovelaarinen	Velaarinen/lar.
Klusiili/affr.	p b b ^h	t d d ^h	k ġ ġ ^h	k ^w g ^w g ^w ^h	k g g ^h
Nasaali	m	n			
Sibilantti		s			
Spirantti					h ₁ h ₂ h ₃
Lateraali		l			
Tremulantti		r			
Puolivokaali	w		y (j)		

Näin myös konsonantisto todistaa, että lainautuminen on tapahtunut kantaindoeuroopasta kantaauraliin: äännevastaavuus on uskottava ja odotuksenmukainen. Jokainen äänne selittyy täydellisesti.



Esimerkki 2: paikannimi Tornio

Paikannimien etymologioiminen on täysin samanaista kuin sanojen etymologioiminen: kaikki samat asiat on huomioitava, ja äännevastaavuuden on oltava mahdollisimman hyvä, mieluiten täydellinen. Ei riitä, että löytää vähän samannäköisen sanan, jossa pari äännettä on samanlaisia.

Ainoa ero sanojen etymologiointiin on siinä, että paikannimillä ei ole merkitystä kuten sanoilla – paikannimen ainoa merkitys on se paikka, johon nimellä viitataan. Tästä syystä paikannimien selittäminen on ”liian helppoa”: riittää, että löytää jonkin vähän samannäköisen sanan, eikä tarvitse piitata sanan merkityksestä olenkaan. Ihmismieli on erittäin kekseliäs luomaan aasin-siltoja eri merkitysten välille!

Mitkä tahansa merkitykset voidaan yhdistää toisiinsa kolmannen merkityksen kautta. Paikasta kuin paikasta keksitään nokkelasti selitys, miksi juuri sen nimi voisi tulla sanasta, joka merkitsee 'alas', 'rotta', 'koivu', 'nena', 'hiippiä' tai ihan mitä tahansa muuta. Mielikuvitus on tutkijan tärkeä apuväline – hyvä renki, mutta surkea isäntä. Sitä ei saa päästää valloilleen.

Uskottavimmat paikannimiselytykset liittyvät paikan fyysisiin tai kartalta todettaviin ominaisuuksiin. Esimerkiksi saamelaisperäisissä paikannimissä elementti Kukas-/Kuukas-/Kukkas- liittyy pitkänomaisiin järviin, ja se tuleekin saamen sanasta **kukkē(s)*, jonka merkitys on 'pitkä'. Vastaavasti vesistöjensä ylimmäisten järvien nimissä esiintyy saamelaisperäinen elementti Eli-/Ila-/Ilo-, ja se tuleekin saamen sanasta **elē* 'ylä'. Joissain tällaisissa nimissä on vieläpä mukana saamen superlatiivin päätte, joka tekee merkitykseksi 'ylin, ylimmäinen'

(Elimysjärvi, Ilomantsi jne.). (Aikio, Ante 2007: The study of Saami Substrate Toponyms in Finland. *Onomastica Uralica* 4.)

Jokaisesta kielestä löytyy suunnilleen samannäköisiä sanoja, ja kun merkitys on merkityksetön, mikä tahansa niistä voisi olla tietyn paikannimen selitys. Siksi äänteelliselle vastaavuudelle täytyykin panna erittäin suuri painoarvo paikannimien tutkimuksessa.

Tornio-paikannimeä saattaa olla houkuttelevaa johdattaa esimerkiksi skandinaavisen ukkosenjumalan nimestä: muinaisnorjan *Þōrr* (tutummin Thor) < kantagermaanin **þunaraz* 'ukkonen'.

On totta, että soinniton dentaalispirantti puuttuu suomesta ja olisi korvattu *t*:llä. Siihen äänteellinen vastaavuus sitten melkein päättyykin. Skandinaavin *ō* on nimittäin pitkä *oo*, kun taas Tornio-nimessä on lyhyt *o*. Sentään *r* löytyy kummastakin, mutta *n*, *i* ja *o* jäävät täysin vaille vastineita. Äänteellinen vastaavuus on kokonaisuudessaan aivan surkea:

Þ	o	o	r	r			
↓	↓	X	↓	X	?	?	?
T	o		r		n	i	o

Kaiken huipuksi tiedetään, että muinaislänsisuomessa oli vielä soinniton dentaalispirantti (**b*, uralistiikassa **ǵ*) kantasuomen geminaatta-affrikaatan **cc* edustajana:

**meǵǵä* 'metsä', **kaǵǵodak* 'katsoa'. Ja juuri muinaislänsisuomalaiset (muinaishämäläiset) asettuivat Perämeren jokilaaksoihin jo vuoden 1000 tienoilla. Todennäköisimmin siis skandinaavin spirantti olisi korvattu tällä samalla spirantilla eikä **r*:llä. Tosin sananalkuisesa asemassa se ei perintösanastossa esiinny, joten emme tiedä, miten se olisi myöhemmin kehittynyt. On mahdollista, että siitä olisi sanan alussa tullut kuitenkin *t*.

Mikä sitten on uskottavin selitys Tornio-paikannimelle? Se on vanha suomalainen sana *tornio* 'keihäs', joka esiintyi mm. Agricolan teksteissä ja joka on säilynyt viime aikoihin saakka kaakkoishämäläisellä murrealueella. Äänteellinen vastaavuus on täydellinen: 100 %!

Lisäksi skandinaavista selitystä vastaan puhuu sekin, että varhaisimmat kirjoitusasut ovat erittäin kirjavia:

”Torna, ecclesias Lulaa et Torna, in Tørna, in Tornæ ja capellam ipsam Torni 1374, Torne socken 1386, Tornö 1420, kauppapaikan nimi Torne 1531, Tornio 1585.” (Suomalainen paikannimikirja)

Toisen tavun vokaali on *a*, *ä*, *i*, *e* tai *ö*. Jos nimi tulisi skandinaavista, kirjurit olisivat ymmärtäneet sen ja osanneet kirjoittaa sen. Lisäksi primaari nimiasu on joka tapauksessa aina se, mitä kansa puhutussa kielessään käyttää. Vanhat kirjoitusasut tulee toki ottaa huomioon, mutta ne voivat olla monella tapaa vääristyneitä vieraskielisten kirjurien käsittelyssä, eikä niitä pidä kuvitella primaariksi nimiasuksi.